

**ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ
В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ
(український контекст)**

У статті аналізуються складні процеси інституціалізації політичного дискурсу пострадянської України, його трансформації від конформного радянського дискурсу до демократично орієнтованого дискурсу.

Ключові слова: політичний дискурс, інституціалізація, перехідне суспільство.

В статье анализируются сложные процессы институциализации политического дискурса постсоветской Украины, его трансформации от конформного советского дискурса к демократически ориентированному дискурсу.

Ключевые слова: политический дискурс, институциализация, переходное общество.

The article deals with the analysis of the complex processes of institutionalisation transformation of political discourse in postsoviet Ukraine transformation from conformal soviet discourse to a democratically oriented discourse.

Key words: political discourse, institutionalisation, transitional society.

Явища реального світу, відображаючись у мові, набувають своєї рідної специфіки, зумовленої конкретною мовою. Якщо кожна мова відображає дійсність властивим тільки їй способом, то можна припустити, що мови розрізняються своїми “мовними картиними світу”. Під мовною картиною світу ми розуміємо лише лексико-фразеологічну систему мови, а не весь її устрій. Природне етнічне середовище детермінує специфічний стиль мислення, який за допомогою мови передається від покоління до покоління і визначає разом з географічними умовами історичну долю народу. На зміни в мовній картині світу впливає багато чинників, і, в першу чергу, умови повсякденного життя, що змінюються, поява нових реалій, які вимагають своєї вербалізації і, тим самим, включення в мовну картину світу.

Актуальність теми пояснюється тим, що сьогодні для українського соціуму завдання формування демократичного політичного дискурсу, його інституціалізації є вельми нагальним. Суспільство, що переживає перехідний період, стикається з певними труднощами. Ця проблематика знайшла своє відображення в працях багатьох дослідників (Г.А. Арбатов, Л.Є. Бляхер, В.Н. Іванов, Т.Л. Карл, Д.В. Ольшанський, О.А. Фісун, Ф. Шміттер та ін.).

Метою статті є виявлення специфіки інституціалізації політичного дискурсу в перехідному українському суспільстві. Мета дослідження визначає постановку наступних завдань: 1) виявити особливості радянського політичного дискурсу; 2) проаналізувати основні зміни в політичній мові та особливості інституціалізації українського політичного дискурсу на рубежі 80-х - 90-х років ХХ століття.

Для нашого дослідження найбільш оптимальним є визначення поняття „інституціалізація”, яке запропоноване В.В. Подгорною: це „процес, завдяки якому організації і процедури набувають цінності та стабільності” [1]. Втім, для уточнення поняття зупинимося на розрізненні концептів „інституціалізація” та „інституціоналізація”, яке витікає з розрізнення концептів „інституція” та „інститут”. Слід зауважити, що доволі часто ці поняття ототожнюються, що не зовсім вірно з точки зору української політичної науки. Їх ототожнення, вважають М. Кармазіна та О. Шурбована, спричинене на

пострадянському просторі тим, що у політологічній традиції Росії закріпилася своєрідна єдність вказаних понять [2], що зумовлено відсутністю у російській мові такого терміну як „інституція”. В українській мові термінам „інституція” та „інститут” притаманні специфічні смислові навантаження. На думку М. Кармазіної та О. Шурбованої „правильно було б розуміти за терміном „інституція” встановлення, традицію, порядок, заведений в суспільстві, а „інститут”, відповідно, розглядати як закріплення таких звичаїв і порядків у законах і правових нормах” [2]. Таким чином, застосування поняття „інституціоналізація” щодо становлення політичного дискурсу стосується насамперед традицій та порядків, заведених у суспільстві. Чинником інституціоналізації наразі виступає не лише традиція, але й мода як фактор змін у сфері політичного дискурсу. Причому, саме в перехідних суспільствах мода посилено активізує свою динаміку, впливаючи на формування політичного дискурсу.

Радикальні суспільні перетворення займають зазвичай історично тривалий час. Так, становлення капіталізму і проходження його ранніх фаз зайняло в Західній Європі та Америці 200-300 років [3]. Проте, не зважаючи на авангардну роль цих країн у становленні “сучасного” суспільства, їх населення становить лише невелику частину людства. Для людства в цілому такий перехід далеко не завершений. Втім, кожна країна може бути вписана в цей фон, “глобальний контекст”, і таким чином може бути визначене її місце в даному процесі, а її внутрішній стан описаний в категоріях такого переходу.

Ситуацію в Україні кінця 80-х років ХХ століття (час перебудови) можна назвати початком перехідного періоду в українській політичній історії. В цей час “сукупність ціннісних соціально-політичних уявлень, що характеризують значною мірою масову свідомість, представляла собою складне та вельми суперечливе утворення” [4, с. 9]. Саме поняття перехідного періоду означає перехід до демократії. На думку А. Пшеворського, “головне питання у зв’язку з переходами полягає в тому, чи ведуть вони до міцної, консолідованої демократії, тобто системи, за якої політично важливі сили підпорядковують свої цінності та інтереси непевній взаємодії демократичних інституцій і згодні з результатами демократичного процесу” [5, с. 605].

Як зазначає О.А. Фісун, на початку 90-х років ХХ століття в політичну науку входить нова теоретична парадигма „хвиль демократизації”, які вписують національні процеси затвердження демократії в транснаціональний контекст світових модернізаційних перетворень [6, с. 95]. За визначенням С. Гантінгтона „хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу” [7, с. 574]. На думку С. Гантінгтона, перша хвиля демократизації закорінена в двох революціях: Американській та Французькій, а стартом для другої хвилі демократизації стала друга світова війна. Третя хвиля демократизації почалася у середині 70-х років з падіння авторитарних режимів в багатьох країнах (Португалії, Іспанії, Греції та інших державах) [7, с. 579]. Ця хвиля захопила „простір колишнього Радянського Союзу і країни Східної Європи” [6, с. 96].

Що відрізняє посткомуністичні демократичні транзити від демократичних переходів в інших частинах світу? На думку О.А. Фісуна, є декілька серйозних чинників, що зумовлюють специфічну логіку переходу посткомуністичних держав: 1) найважливіша особливість – „подвійний перехід”, тобто одночасне поєднання завдань ринкового реформування економіки та демократизації; 2) суттєва відмінність фаз модернізаційних процесів: більшість демократичних переходів раніше здійснювалася на початкових стадіях індустріального розвитку, в той час як посткомуністичні держави демократизуються вже після проходження фази індустріалізації, що обумовлює інший комплекс завдань; 3) демократичні переходи в посткомуністичних державах поєднуються з процесами „національного відродження”; 4) відсутність розвиненої системи громадянського суспільства з досвідом демократичного розвитку; 5) перехід до демократії

в рамках „третьої хвилі” відбувається в умовах кардинального перевлаштування світового геополітичного порядку [6, с. 135-137].

Таким чином, як зазначає О.А. Фісун, трансформації, які відбулися після 1989 року в Східній Європі є не просто звичайним політичним переходом. Зміни ідентичності, економіки, соціальної структури, держави свідчать, що „посткомуністичні трансформації взагалі, і пострадянські зокрема, представляють собою четверту хвилю демократизації, яка принципово відрізняється від попередньої третьої хвилі” [6, с. 138].

Соціологічні дослідження початку 90-х років ХХ століття свідчать, що „перехідний стан радянського суспільства з його загостреними проблемами та посиленою нестабільністю відобразився на масовій свідомості: виділилася тенденція до поляризації масової свідомості” [4, с. 9-10]. Але слід зазначити, що через динамізм процесів, що відбувалися у той час в країні (втім, як і зараз), будь-яка тенденція може достатньо швидко змінитися на кардинально протилежну. На наш погляд, швидкість переходу від тоталітаризму до правової держави залежить від швидкості змін у свідомості (а потім і в поведінці) людей. Перехід до демократичного суспільства (і взагалі будь-який перехід) не мислимий при зміні одних тільки структур системи, без трансформації свідомості суспільства. Від мітингових гасел та ейфоричного псевдодемократизму, від революції, через сталінізм суспільство рухалося до перебудови саме як до руйнування звичних умов життя, трансформації свідомості. Організуючись, кожна суспільна система, будь-який новий лад створюють ті або інші соціально-управлінські інститути, які тримаються на нормах, цінностях або зразках поведінки, зведених в ранг ідеології, законів і встановлень, підкріплених силою переконання та примусу.

Події відносно недавнього минулого в Україні призвели до руйнації радянської ідеологічної системи і встановлення політичного устрою, орієнтованого на демократію. Але слід зазначити, що процес “зміни дискурсів” (від тоталітарного до демократичного) у нас не завершений, він знаходиться в процесі інституціалізації.

Виділимо основні принципи, що складала основу радянської політичної мови. Отже, несучими конструкторами структури пострадянської політичної мови, на наш погляд, були: переконаність, що комунізм – сучасніша форма, ніж капіталізм; упевненість в торжестві комунізму; комуністична ідеологія; марксистський догматизм; партократичний устрій; тотальна ідеологізація суспільства; антилібералізм; колективізм; анти ринкова налаштованість; антиіндивідуалізм; планова економіка; інтернаціоналізм (Східний блок); переконаність, що радянська система є вищою формою політичного устрою. У “Радянському Союзі – зазначає Л.Є. Бляхер – політика пронизувала собою всі сфери життєдіяльності суспільства..., в суспільстві, в якому принципом стає однорідність соціального зв’язку, політична сфера не може бути чимось окремим. У ньому не опиняється ні чисто політичних, ні зовсім неполітичних структур” [8, с. 31]. Виділені нами принципи служили фундаментальними межами для оформлення офіційного (конформістського) дискурсу. Впровадження цих тез в масову свідомість було тотальним: воно проходило з перших років дитячої освіти до вищої школи, супроводжувалося активною і постійною політичною пропагандою в ЗМІ, культурних заходах, науці тощо. Радянське суспільство було тотально ідеологізованим.

На перший погляд, в такій ситуації радянський дискурс повинен був настільки глибоко вкоренитися у свідомості суспільства, що простору для виникнення альтернативних парадигм просто не залишалося б (враховуючи ще й той факт, що за “ідеологічною відповідністю” громадян пильно наглядали спеціальні служби. Проте, в останні десятиліття існування радянської системи, як відзначає О. Дугін, кількісне посилення ідеологічної ангажованості громадян відбувалося за рахунок зниження якісного рівня. “Відсутність реальної альтернативи, притупленість уваги до інших політичних мов, наростаюча байдужість суспільства до домінуючої мови – все це, і безліч інших фактів привели до того, що відбулася *формалізація мови*, відчуження людей від ідеологічної структури” [9]. О. Дугін підкреслює, що не тільки маси застосовували традиційний хід

іронічного конформізму щодо догм (які важко піддавались розумінню, зате дисципліновано повторювались), але й значна частина еліти *“втратила ключ до побудови коректного дискурсу... Радянська ідеологія перестала сприйматися як система правил для побудови різних висловів (що включає певний зазор для критики, різноманітність думок, полеміки, дискусії тощо), але як загальнообов'язковий одноманітний дискурс, як клішований вислів”* [9]. Саме в цьому О. Дугін вбачає найважливішу причину краху радянської системи: *“радянська ідеологія перестала бути “політичною мовою” і перетворилася на рецикуючий інваріантний “політичний вислів”*”. Коли радянські політики стикалися з ситуацією відсутності прямого кліше, вони розгублювалися і були нездатні сформулювати нову пропозицію, якщо не існувало старої, яку можна було повторити, трохи змінивши. *“Понадїдеологізація радянського суспільства супроводжувалася поступовою його деїдеологізацією, оскільки відірвані від розуміння мовних парадигм еліти (не говорячи вже про маси) звикали повторювати дискурс замість того, щоб конструювати його”* [9]. Отже, таке ставлення до ідеології якісно змінювало її функціональний статус.

Перебудова починає орієнтуватися на маси, намагаючись стати виразником їх інтересів. Але тут і виникає вся складність подолання тоталітаризму (авторитаризму), бо люди не просто співіснують з тоталітарними структурами, а нерозривно живуть одні в одних за законами складно організованого системного утворення. Це ще раз доводить, що тоталітаризм необхідно виживати одночасно і в суспільстві, і в свідомості мас. У ці роки основними характеристиками масової свідомості, на наш погляд, були нестійкість і маргінальність. У результаті, масова свідомість опинилась між безліччю вогнів: усі тиснуть на неї, прагнучи до швидкого досягнення власних цілей, і, як зазначив Д.В. Ольшанський, *“ніхто не хоче займатися кропіткою, але вкрай необхідною чорною роботою по вихованню у мас демократичної свідомості”* [10, с. 59]. На думку багатьох дослідників, масова свідомість в той період залишалася неполітизованою. Наразі головна небезпека полягала у тому, що політична боротьба в поєднанні з соціально-економічним розпадом могли на тривалий час загальмувати демократичні процеси, зокрема процес інституціалізації нового політичного дискурсу.

Згідно з О. Дугіним, у час перебудови почалися серйозні мутації глибинної структури радянської ідеології. *“Зберігаючи видимість “ортодоксії” і надаючи висловам стилістику звичної ідеологічної мови, реформатори з партійної верхівки легко відступали від глибинних структурних закономірностей самої мови при тому, що більшість радянських громадян просто не помічали цього або відносилися з байдужістю”* [9]. Як зазначає дослідник, в часи перебудови змінилася і сама структура грамотної мови: *“Горбачов та інші партійні вожді дозволяли собі вислови, некоректні з точки зору законів російської граматики. Так, у моду ввійшло переводити перехідні дієслова в статус неперехідних. Відомий вислів М.С. Горбачова “главное вовремя начать” (з наголосом на перший склад)”* [9]. Тут йдеться не просто про південноросійську манеру розстановки наголосів, але про те що *“в російській мові дієслово “почати” обов'язково вимагає доповнення – почати “що?”*”. В партійній пресі, що раніше відрізнялася доскональним дотриманням мовних правил, стали з'являтися речення обірвані на півслові і незавершені за змістом” [9]. Такі ж процеси відбувалися також у сфері політичної мови: проекти, ініціативи і програми носили уривчастий, незавершений характер. Отже, недорікуватість партійних функціонерів епохи перебудови відображала розкладання глибинних основ політичної мови.

Таким чином, швидке розхитування конформного дискурсу дискредитувало саму мовну систему, чії межі та параметри стали сприйматися вельми приблизно. Справа в тому, що ортодокси марксизму давно втратили на той час здатність адекватно застосовувати базові ідеологічні принципи щодо реальних умов дійсності, втім як і ті, хто намагався відновити їх, підвівши під потреби часу. *“Проблема полягала у тому, що в обох випадках необхідно було оперувати з парадигмою мови, а не з набором синтагм, але саме*

цього не могли ні ті, ні інші. З цієї причини на рубежі 80-90-х років ХХ століття відбулося *не реформування* політичної мови радянської системи, але її *злам*. Втрата парадигми, живого контакту з нею відбулася раніше, ніж радянська ідеологія була офіційно відмінена на хвилі “демократичних реформ”, що почалися на початку 90-х. Ці реформи формально ліквідували радянський дискурс, *мова розпалася раніше*” [9].

Отже, фундаментальна криза залишила вакуум мови. В період пізнього Горбачова слова “Імперія”, “Батьківщина”, “нація”, “патріотизм”, “державність” стали майже непристойними (або ж до непристойності смішними). Але цього було явно недостатньо. Тогочасний політичний дискурс репрезентував відносини, які самі по собі були досить проблематичні, адже колишня система політичних інститутів і зв’язків зруйнована, а нова ще не склалася. Як відзначають Т.Л. Карл і Ф. Шміттер, в “умовах, коли події раптові, актори нетипові, ідентичності зрушені, інститути не функціонують, підтримку неможливо прорахувати, вибір поспішний, а ризики неминучі і від них не можна “застрахуватися”, звичні інструменти суспільних наук даремні, і це пояснює, чому так складно побудувати формальну модель транзиту. Ніщо з того, що ми знаємо про посткомуністичні часи, не суперечить цим постулатам” [11, с. 10-11]. Політика, що раніше пронизувала всі суспільні сфери наскрізь, тепер прагне до відособлення і оформлення. Л.Є. Бляхер зазначає, що цей процес протікає вельми специфічно, перш за все на рівні політичного дискурсу. “Сутність проблеми полягає у тому, що в пострадянських країнах орієнтиром для виділення політичного дискурсу з дискурсивного потоку здатний служити або тотальний комуністичний дискурс (дискредитоване минуле), або дискурс ліберальний (ідеальне майбутнє). У першому випадку не відбувається відособлення політичного, в другому – запозичуються концепти, характерні для реальності, що вже склалася (у іншому хронотопі). Ми ж, повторюємо, маємо справу з реальністю, що постає. Колишніх суспільно-державних інститутів в ній *вже немає, нових ще немає*” [8, с. 31].

Як же заповнити вакуум мови? Єдиною масштабною альтернативою на рівні парадигм, як вважає О. Дугін, була пряма антитеза радянській мові, втілена в американській мові. У Росії реформатори пішли простим шляхом: замість відновлення розмитої радянської матриці і роботи з нею вони запозичували альтернативну модель [7]. Отже, на початку 90-х років ХХ століття американська політична мова апробується як нормативна парадигма для пострадянського суспільства. Проте американську політичну мову, засновану на принципах лібералізму, адекватно впровадити було дуже складно: “вона була протилежна не тільки радянській ідеологізованій мові, але й *багатьом парадигмам, що становлять картину “політичного несвідомого”*” [9] народу. Щоб замінити політичну мову на прямо протилежну, новій політичній еліті необхідно було застосувати певною мірою масштабне насильство, і, разом з тим, прискореними темпами освоїти цю нову мову. “При цьому загальний настрій політичних еліт, зніжених за відсутності необхідності активно мислити, не дозволяв ефективно і в найкоротші терміни перебудувати всю систему в ліберальному ключі. Тому перехід від радянської мови до американської був лише *позначений, але не доведений до кінця*” [9].

У результаті на пострадянському просторі склалася еkleктична модель політичної мови, де перемішалися дискурси, побудовані на базі різних парадигм, які до того ж конфліктують між собою. Виникла складна ситуація, яка є аномальною для будь-якої політичної системи, що вимагає визначеності з приводу своєї структурної парадигми. “Пострадянське суспільство засноване на конфлікті двох полярних мовних парадигм – *інерціально-радянській і новаторсько-американській*, що створює невизначеність і катастрофічність, з одного боку, а з іншого, дозволяє багатьом політичним силам “з повною підставою” вибудовувати політичні вислови, відправляючись від довільних парадигм, діючи методом випадкового підбору... фрагментів минулих дискурсів в неприйнятних географічних та історичних умовах” [9]. Все це свідчило про відсутність єдиної системи ідеологічних уявлень.

Як показав час, радянська політична мова на парадигмальному рівні є взагалі невідновлюваною мовою, повернутися до неї ще раз в тому вигляді, в якому вона існувала, явно неможливо (у це не вірять навіть самі ортодоксальні сучасні комуністи). Американська політична мова (зокрема, дискурс лібералізму) потихеньку приживається в українському суспільстві, але процес цей непростий. Це пов'язано з історією її становлення, структурою, яка складалася за абсолютно іншою логікою. Проте, як зазначає В.О. Таран, “основні ідейні позиції лібералізму певним чином збігаються з характером суспільно-політичних перетворень у пострадянській Україні. Вони відповідають і прагненню суб'єктів суспільних відносин до економічної незалежності й автономності, до індивідуально-особистісної та національної свободи, і спробам позбутись наслідків тоталітаризму та будувати суспільство на демократичних засадах, і потребам у створенні сприятливих умов для формування правових відносин” [12, с. 14-15]. Поки ще можна сказати, що ми прагнемо рухатися в зазначеному напрямку. Але існуючий розкол як у владі, так і в суспільстві, гальмує процеси демократизації в Україні. Цей процес, на наш погляд, повинен бути взаємодоповнюючим, тобто, формуватися як знизу, так і зверху. На думку Г.М. Куц, шлях “пострадянської України до ліберальної демократії вельми непростий. Утім, з огляду на християнські корені лібералізму та глибоко індивідуалістичну ментальність українців, ця ідеологія здатна органічно вписатися в українську політичну культуру” [13, с. 55].

Відповідно, коли в країні будуть створені економічні, соціальні, політичні, духовні умови, що працюють на націю, тоді в суспільстві формуватиметься єдина політична нація, і, відповідно, політичний дискурс, що відобразить ці умови. Отже, у подальшому слід акцентувати увагу на поступовому виробленні нової мовної структури, яка б відповідала історичним особливостям української політичної історії та відповідала на виклики сьогодення.

На нашу думку, можна виділити дві гострі проблеми національно-політичного розвитку – побудова суспільства, яке б володіло відчуттям загальної ідентичності і загальних національних інтересів і досягнення необхідного рівня легітимності влади. Ця проблема знаходиться в площині розвитку демократії та забезпечення прав людини в Україні. Поки що, на жаль, середньостатистичний українець не може самостійно на свідомому рівні чітко визначити національні пріоритети. Тому найчастіше він покладається на ті формулювання, які йому підсовує політикум. На жаль, наші громадяни дотепер не можуть похвалитися, що вони живуть в зрозумілій і політично стабільній державі, і вже це обумовлює їх політичну активність. Йде боротьба світоглядів, поглядів і бачення розвитку країни надалі, і, можна сказати, що це політично “загартовує” нашу націю. Більш того, ми все ще знаходимося на перехідному етапі, коли державна політика і національна ідея тільки починають формуватися.

Так, Г.А. Арбатов ставить питання: “Чому ми так повільно і болісно йдемо до нормального життя, до елементарних благ, які дає сучасна цивілізація?” [14, с. 340]. Відповідь він вбачає в тому, що “суспільству, що так довго спустошувалося тоталітарним насильством, сталінським деспотизмом, доводиться за це платити величезну ціну. Деформовані політичні та економічні інститути, зламана моральність, спотворені уявлення про себе і світ, широко розлиті в суспільстві озлобленість, нетерпимість і недовіра – це погана, важковизначувана спадщина” [14, с. 341].

Новий політичний дискурс, його аксіоматичний каркас, на наш погляд, повинен будуватися на наступних основних моментах: бути виразним для еліти і співзвучним для суспільства; повинен зберігати спадкоємність відносно колишніх етапів національної політичної історії; лояльність традиціям; консолідація суспільства на культурній, національній і духовній основі; підвищена увага до соціального чинника; орієнтація на збереження і зміцнення статусу України як великої держави.

Що стосується перспектив, то однією з найважливіших проблем, на наш погляд, є формування національної ідеї, яка може виступати у формі державної ідеології, сприяти

об'єднанню української нації як поліетнічного суспільства, консолідованого спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями.

Таким чином, не дивлячись на те, що декларативна „перебудова” перших років завершилася, перебудова в суспільній свідомості ще не завершена. Тільки віднайшовши поступово демократичну свідомість в складних процесах соціального розвитку, можна перебудувати старі форми життя. Тільки перебудувавши старі форми життя, можна формувати демократичну свідомість, що сприятиме інституціалізації демократичного політичного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подгорна В.В. Формування партійної системи в Україні // Стратегічна панорама. – 2001. – № 1-2. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2001_1-2. – Заголовок з екрану.
2. Кармазіна М., Шурбована О. „Інститут” та „інституція”: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4(19). – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1308>. – Заголовок з екрану.
3. Кризисный социум. Наше общество в трёх измерениях / Под общ. ред. Н.И. Лапина, Л.А. Беляевой. – М.: Изд-во РАН, 1994. – 245 с.
4. Иванов В.Н. Новое политическое мышление и массовое сознание // Социально-политические науки. – 1990. – № 8. – С. 8–17.
5. Пшеворський Адам. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII + 1108 с. – („Політичні цінності”. Вип. 1). – С. 605–648.
6. Фисун А.А. Демократія, неопатримоналізм і глобальні трансформації: Монографія. – Харків: Константа, 2006. – 352 с.
7. Гантінгтон Семюел Ф. Три хвили демократизації // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII + 1108 с. – („Політичні цінності”. Вип. 1). – С. 574–582.
8. Бляхер Л.Е. Российский политический дискурс и концептуализация становящегося политического пространства // Полис. – 2002. – № 3. – С. 31–40.
9. Дугин А. Философия политики. – Режим доступа: <http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1188>. – Заглавие с экрана.
10. Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания // Полис. – 1991. – № 3. – С. 54–61.
11. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6–26.
12. Таран В.О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу: Автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.03 // Ін-т філософії НАН України. – К., 2001. – 38 с.
13. Куц Г.М. Ліберальний вектор ідеології НАТО // Вісник Харківського нац-го ун-ту імені В.Н. Каразіна „Питання політології”. – Харків, 2008. – № 796. – Вип. 11. – С. 50–56.
14. Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 г.г.) Свидетельство современника. – М.: Международные отношения, 1991. – 400 с.